

ULUSLARARASI DİN VE DİL SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON RELIGION AND LANGUAGE

30 KASIM / NOVEMBER 2018

IĞDIR ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
IGDIR UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY

ISBN: 978-605-83039-7-3

IĞDIR ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ARALIK 2018

İLİM VE TASAVVUF ALANLARINDA ARAPÇA VE FARŞÇA DIŞINDAKİ DİLLERİN KULLANIMI: HOCA AHMED YESEVÎ VE AHMED-İ HÂNÎ ÖRNEĞİ

ABDULCEBBAR KAVAK¹

Giriş

İslamiyet'in doğuşuyla beraber Arapların konuşup yazdıkları Arapça, yarımadanın da sınırlarını aşarak geniş bir coğrafyada kullanılmaya başlamıştır. Bu durum Arapçanın farklı Müslüman toplumlar arasında kullanımını yaygınlaştırmakla kalmamış aynı zamanda Arap dilinin çok yönlü olarak gelişimine katkı sağlamıştır. İslam dünyasında Arapçanın yanında gelişme imkânı bulan ikinci bir dil ise Farsça olmuştur. Müslümanlar arasında ilim, sanat ve edebiyat alanlarında bu iki dilin kullanılması bir teamül haline almış ve bunların dışındaki diller uzun bir süre bu alanlarda varlık gösterememişlerdir.

Sâmî kavimler arasında sayıca en yaygın olanı kabul edilen Arapların, kullandıkları Arapça Sâmî dillerin en zengini ve gelişmişidir.² Bu dilin yazısı ise Güney Arabistan'da geliştirilen ve *Müsned* adı verilen yazı olup, zamanla yerini günümüze kadar gelen Arap yazısına bırakmıştır. İslamiyet'in ortaya çıkışıyla beraber Arap yazısı yeni dinî, siyasî ve toplumsal düzenin hemen her alanında oldukça önemli bir rol üstlenmiş ve hicretle beraber büyük bir tekâmüle mazhar olmuştur. İslamiyet'in yayılmasıyla beraber Arapçanın kullanım ve etki sahası genişlemeye başlamıştır.³

¹ Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri

² Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 41; Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III/272.

³ Nihad M. Çetin, "Arap", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III/276,

Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolu olan Farsça ise, milattan önce yaklaşık 1500 yılına kadar Hintçe ile birlikte tek bir dil halinde olmuştur. Hint ve İran milletlerinin ayrışmasının ardından İran dili müstakil olarak gelişmiş ve Umandan Mezopotamya'ya, Karadeniz'in doğu kıyıları ve Kafkasya'dan Pamir yaylasına ve Sind bölgesine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.⁴ İran dilinin Farsça olarak isimlendirilmesi ise Fars bölgelerinde gelişip eser vermesinden dolayıdır. Selçukluların resmi dil olarak kabul ettikleri Farsça, edebiyat dili olarak da büyük rağbet görmüş ve Anadolu'dan Orta Avrupa içlerine kadar tanınma imkânı bulmuştur.⁵

İran'ın fethiyle beraber İslam dini bu coğrafyada yayılmaya başlamıştır. Bununla beraber İslam'ın ilk iki asrında pek çok Sasani devlet kurumu aynen ya da çok az değişikliklerle benimsenmiştir. Abbasîler döneminde İran'a ait resmi kıyafetlerden İran bayramlarına kadar pek çok tören Sarayda kutlanmaya başlanmıştır.⁶

Arapça ve Farsça dillerinin İslam dünyasında ilim ve tasavvuf alanlarındaki etkisi, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Müslüman toplumların batılılaşma ve modernleşmeye başlamasıyla beraber azalmaya başlamıştır. Bu arada Arapça ve Farsçanın dışındaki dillerin kullanımıyla ilgili bazı girişimler de olmuştur. Bunlardan Türkistan'da yaşayan Hoca Ahmed Yesevî'nin Türkçeyi, Anadolu'nun İran sınırında Bayazıt Sancağında yaşayan Ahmed-i Hânî'nin ise Kürtçeyi tedrisat ve irşat alanlarında kullanma girişimleri bu makalemizin ana mihverini oluşturmaktadır.

1. İslam Dünyasında Arapça ve Farsça Dillerinin Yaygınlaşması

İslam'ın yayılmaya başlamasıyla beraber Kur'an öğretimi ve

283.

⁴ Gene R. Gertwaite, *İran Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 2-3; Tahsin Yazıcı-Mürsel Öztürk, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXII/413.

⁵ A. Naci Tokmak, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXII/416.

⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII/397.

akabinde hadis-i şeriflerin okunup ezberlenmesi Arapçanın düzenli olarak hem Arap hem de Acem toplumları arasında yayılmasında başlıca faktör olmuştur. Arapların açık çekici ve müessir bir üsluba sahip olan Kur'an'ı devamlı bir şekilde okumaları dillerine etki etmiş, daha akıcı konuşmaya başlamışlardır. Zamanla Kur'an'ın bu üslubu dil ve edebiyatlarını da etkilemiş,⁷ İslami ilimlerin yanında Arap dili ve edebiyatı da gelişme kaydetmiştir. Bu arada pek çok şair ve edebiyatçı yetişmiştir. İlk dönem şairleri arasında Hassan b. Sâbit, Ka'b b. Zühayr (v. 24/644), Abdullah b. Revâha (v. 8/629), Ka'b b. Mâlik (v. 53/672) isimleri en çok bilinenlerdir.⁸

Arap edebiyatında sonraki dönem çalışmalarına kaynaklık edecek tarzda önemli eserler telif edilmiştir. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz'in (v. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn*, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekâr'ın (v. 256/870) *el-Ahbâru'l-muvaffakiyyât*, İbn Küteybe'nin (v. 276/889) *Uyûnu'l-Ahbâr*, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred'in (v. 285/898) *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb* adlı eserleri⁹ bu edebî kaynakların sadece birkaçıdır.

Müslümanların fethettikleri bölgelerde inşa edilen camiler ve açılan medreseler, İslam dininin örgün ve yaygın öğretilmesinde öncü ve köklü eğitim kurumları haline gelmişlerdir. Bu mekânlarda Kur'an, Arapça ilimleri ve İslamî ilimlerin öğretilmesi düzenli olarak devam etmiş ve geleneksel bir hal almıştır.

Farsçanın İslam dünyasında yaygınlaşması ise Arapçaya göre daha geç bir dönemde başlamıştır. Arapça ilmiye ve sufiye sınıfı mensuplarının hem ilim hem de edebiyat alanlarında kullandıkları dil iken, Farsça daha çok edebiyat alanında öne çıkmış ve zamanla bu alanda Arapçadan daha fazla bir prestij elde etmeyi başarmıştır.

İslam dünyasındaki büyük ilim kültür merkezlerinin genelinde kabul gören Farsça manzum eserlerin ve divanların çoğalması,

⁷ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, s. 111.

⁸ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, s. 117-132.

⁹ Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, Cantaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 15-19.

bunlardan bir kısmının yöneticilerin özel ilgi ve destekleriyle yaygınlaşması, Farsçayı edebiyat alanında saygın ve güçlü bir konuma yükseltmiştir. Farçanın bu denli yükselişinde ve yaygınlaşmasında tanınmış mutasavvıfların manzum eserlerini Farsça olarak kaleme almalarının etkisi inkâr edilemez. Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr (v. 440/1049), Baba Kûhî-i Şîrâzî (v. 442/1050), Hâce Abdullah-ı Herevî (v. 481/1089), Ferîdüddin Attâr (v. 618/1221), Nâsır-ı Hüsrev (v. 465/1073), Ömer Hayyâm (v. 526/1132), Muizzî (v. 518/1124), Am'ak-ı Buhârî (v. 543/1149), Edîb Sâbir (v. 546/1152), Muhtârî-i Gaznevî (v. 513/1119), Sûzenî-i Semerkandî (v. 569/1173), Reşîdüddin Vatvât (v. 573/1177), Evhadüddîn-i Enverî (v. 585/1189), Hâkanî-i Şîrvânî (v. 595/1199), Nizâmî-i Gencevî (v. 611/1214) Farsça yazan şair ve edebiyatçılardan bazılarıdır.¹⁰

O halde Arapça ve Farsçanın Müslümanlar arasında bu denli geniş bir kabule mazhar olmalarının temelinde üç hususun yer aldığını söyleyebiliriz.

1. Kur'an'ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerinin Arapça oluşu.
2. Yöneticilerin Resmi Olarak Arapça ve Farsça Dillerini Kullanmaları ve Desteklemeleri.
3. Dinî Eğitim Kurumlarında İlim Alanında Arapça, Edebiyat Alanında ise Farsçanın Kullanılması

1.1. Kur'an'ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerinin Arapça oluşu.

*"Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik."*¹¹

*"Şüphesiz biz onu, düşünüp akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an yaptık."*¹²

Yukarıdaki âyet-i kerimeler, Kur'an'ın Arapça olarak indirildiğinin vahiyle ifadesidir. Müslümanlar dünyanın her tarafında Arapça inen kutsal kitaplarını hem ibadet amacıyla camilerde ve evlerinde, hem de ilmî ve tasavvufî eğitim aldıkları medrese ve tekke ortamlarında okuyup anlamak için gayret etmişlerdir. Za-

¹⁰ Tokmak, "İran", XXII/419.

¹¹ Yusuf 12/2

¹² Zuhruf 43/3.

man içerisinde ortaya çıkan binlerce ciltlik tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve tasavvuf eserlerinde en çok üzerinde durulan ve vurgu yapılan husus Kur'an âyetleri olmuştur. Kur'an'ı, yüzlerce ciltlik hadis mecmualarıyla, bunların şerh ve haşiyeleri takip etmiştir. Kur'an ve Sünnet hususunda Müslüman elitin gayretleri ve çalışmalarının, doğal bir sonucu olarak Arapça çok geniş bir coğrafyada gelişip yaygınlaşmıştır.

1.2. Yöneticilerin Resmi Olarak Arapça ve Farsça Dillerini Kullanmaları ve Desteklemeleri

Hız. Peygamber Arap yarımadasının dışındaki pek çok yöneticiye gönderdiği İslam'a davet mektuplarını Arapça olarak yazmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbasiler dönemlerinde Arapça, yöneticilerin konuşup resmi kurumlarda kullandıkları dildir.

İslamiyet sonrası İran'da ilk kurulan bağımsız devlet olan Tahirîler¹³ döneminde de Arapça önem verilmiş ve Arapça idarî ve toplumsal alanda öne çıkmıştır. Buna karşın Saffârîler, Samanîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde ise Fars dili ve edebiyatı ciddi rağbet görmüştür.¹⁴Selçuklu döneminde Nizamülmülk'ten itibaren resmi yazışmalar ve bürokraside hep Farsça kullanılmıştır.¹⁵

1.3. Dinî Eğitim Kurumlarında İlim Alanında Arapça, Edebiyat Alanında ise Farsçanın Kullanılması

İslam toplumunda camiler, Hız. Peygamber'in Mescid-i Nebvî'sini örnek alarak hem ibadet hem de dinin öğretilmesinde yaygın eğitim kurumları olarak hizmet vermişlerdir. Arapça ve İslami ilimlerin örgün olarak öğretildiği kurumlar ise medreseler olmuştur. Ashab-ı Suffe'nin kaldığı mütevazı hücreyle başlayan dinî eğitim, ilerleyen dönemlerde farklı büyüklükteki medreselerle devam etmiştir. Küttablar ve Dâru'l-hikmelerle zenginleşen İslamî

¹³ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 40.

¹⁴ A. Naci Tokmak, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII/417-418.

¹⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII/398.

eğitim kurumları, Selçuklular döneminde Nizamiye Medreseleriyle ciddi bir kalite yakalamış ve Osmanlı döneminde Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman ve Kanunî'nin Süleymaniye Medreseleriyle en parlak dönemlerini yaşamıştır.

Medreselerde okutulan eserler Arapça ve İslamî ilimler alanında tanınmış âlimlerin telif ettikleri ve genel kabul gören eserler olmuştur. Nahiv ilminde Abdülkâhir b. Abdurrahman el-Cürcânî'nin *Avâmil*, Takiyüddin Mehmed Birgivi'nin *İzhâr*, Muhammed b. Abdurrahim el-Milanî'nin *Şerhu'l-Muğnî*, Nureddin Abdurrahman el-Câmî'nin *el-Fevâidu'd-diyâiyye*, Sarf ilminde İbrahim b. Abdülvehhab ez-Zencânî'nin *İzzî*, Ömer et-Taftazânî'nin *Sa'dîmî*, Meânî-Belagat ilminde Celaleddin Muhammed el-Kazvî'nin *Muhtasarul-me'ânî*, Akaid-Kelam ilminde Ebû Hafs Muhammed en-Neseffî'nin *Şerhü'l-akâid*, Tefsir ilminde Kadı Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Hadis ilminde İmam Nevevî'nin *Riyâzü's-sâlihîn*, Siyer'de Hasan Mü'min eş-Şeblencî'nin *Nûru'l-ebâr*, Mantık ilminde Kutbeddin Muhammed et-Tahtânî'nin *Şerhu's-Şemsiye* en yaygın okunan medrese kitaplarıdır.

Medreselerde ilim tahsilinin son döneminde okunan edebî eserler, çoğunlukla tasavvufî içerikli manzum Farsça eserler olmuştur. Bu meyanda Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin (v. 672/1273) *Mesnevî'si*, Şeyh Sa'dî-yi Şîrâzî'nin (v. 691/1292) *Gülistan'ı*, Şebüsterî'nin (v. 720/1320) *Gülşen-i Râz'ı* ve Hafız Şîrâzî'nin (v. 792/390) ve Nûreddin Abdurrahman Câmî'nin (v. 898/1492) *Divan'ı* isimlerinden bahsedilmesi gereken başlıca Farsça eserlerdir.

Tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber İslam dünyasında hızla yayılmaya başlayan tekkelerde, tasavvufî eğitim sürecinde okutulan kitapların büyük çoğunluğu Farsça yazılan manzum eserler olmuştur. Bu yönüyle tekkeler, okutulan Farsça edebî eserlerden dolayı, medreselerdeki eğitimi destekleyici bir kurum özelliğine sahip olmuşlardır. Bu durum zamanla medrese ve tekkelerin geleneksel uygulamaları haline gelmiştir.

2. Arapça ve Farsça Dışındaki Dillerin Kullanımı

Arapça ve Farsçanın Müslümanlar arasındaki yaygın ve etkin kullanımından dolayı farklı dillerin kullanımı başlamışsa da uzun bir süre bu iki dilin tesiri devam etmiştir. Yeni kullanılan dil tek başına değil çoğunlukla Arapça veya Farsçanın yanında ikinci hatta üçüncü dil olarak kullanılmıştır.

Burada âlim ve mutasavvıf kimlikleriyle öne çıkan iki farklı şahsiyetin iki ayrı dönemde iki ayrı dili Arapça ve Farsçanın yerine ikame etme girişimlerinden bahsedeceğiz. Bunlar 12. Yüzyıl mutasavvıflarından Hoca Ahmed Yesevî ile 17. Yüzyıl mutasavvıflarından Ahmed-i Hanî'dir.

3. Hoca Ahmed Yesevî ve İlmî ve Tasavvufî Eğitimde Türkçeyi Kullanması

Irak'ta Ebu'l-Vefâ-i Bağdadî (v. 501/1107), Abdulkadir Geylânî (v. 561/1165), Ahmed Rifâî (v. 578/1182), Ebu'l-Hafs Ömer Sühreverdi'nin (v. 632/1234), İran'da İshak Kâzerûnî (v. 426/1035), Ömer Halvetî (v. 800/1397), Necmeddin Kübra'nın (v. 618/1221), Kuzey Afrika'da Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin (v. 594/1198), Ahmed Bedevî (v. 675/1276) ve Ebu'l-Hasan eş-Şâzilî'nin (v. 656/1258) irşad faaliyetlerini yürüttükleri dönemde, Orta Asya'nın kalbinde Türkistan'da bir Türk âlim ve mutasavvıfı olan Hoca Ahmed Yesevî, içinde göçebe kabilelerin de yer aldığı Türk obaları arasında tasavvufî eğitim yoluyla samimi bir İslam toplumu inşasına girişmiştir.

Dinin öğretiminde tercih ettiği tasavvuf yolu, Hoca Ahmed Yesevî'yi İslam dünyasındaki diğer çağdaşlarına yaklaştırırken, bu yolda Arapça ve Farsça yerine Türkçeyi kullanması, telif ve irşad alanlarında onu diğer mutasavvıflardan ayıran önemli bir husus olmuştur. Türkçe olarak kaleme aldığı *Divan-ı Hikmet* adlı manzum eseri, Türkler arasında İslam ahkâm ve ahlakının yaygınlaşmasına olumlu katkılar yapmıştır.

3.1. Hoca Ahmed Yesevî'nin İlmî ve Tasavvufî Kişiliği

İslam dünyasında Miladi on ikinci yüzyılın en seçkin muta-

savvıfları arasında yer alan Hoca Ahmed Yesevî, Doğu Türkistan'ın Sayram kasabasında doğmuştur. İlk eğitimine babası Şeyh İbrahim Sayram'ın yanında başlamıştır. Daha sonra Sayram'da Şehabettin İsficâbî ve Buhara'da Şeyh Yûsuf Hemedânî'den (v. 535/1140) ilim tahsil etmiştir.¹⁶

Türkistan bölgesindeki medreselerin ardından İslam dünyasının büyük ilim kültür merkezlerini de dolaşan Hoca Ahmed Yesevî, gurbet diyarı olarak nitelediği bu merkezlerden ciddi bir ilim ve tasavvuf birikimi ile Türkistan'a dönmüştür.

*Kul Hoca Ahmed söylediği Hakk'ın yâdı
İşitmeyen dostlarına kalsın öğüdü
Gurbete düşüp öz şehrine döndü yine
Türkistan'da mezar olup kaldım ben işte.*¹⁷

Arslan Baba ve Yusuf Hemedânî Ahmed Yesevî'nin manevî gelişiminde etkili olan iki önemli şahsiyettir. 27 yaşında iken manevî eğitim aldığı Yûsuf Hemedânî, aynı zamanda tarikatın sülûk adabı ve İslam'ın zâhirî ve bâtnî kurallarını sistematik olarak öğrendiği mürididir.¹⁸ Yesi ve Buhara'daki medrese tahsili sırasında Arslan Baba ve Yusuf Hemedânî'den tasavvufî eğitim de alan Hoca Ahmed Yesevî,¹⁹ bu manevî eğitimini farklı ilim kültür merkezlerine yaptığı seyahatlerde elde ettiği tasavvufî bilgi ve tecrübelerle daha da zenginleştirmiştir.

Türkistan'a döndüğünde ilim tahsilini tamamlamış, manevî eğitimde belli bir bilgi ve tecrübeye ulaşmış bir mutasavvıf olarak, irşad faaliyetlerine başlamıştır. Hoca Ahmed Yesevî, medreselerin toplumun belli bir elit kesimine hitap eden yapısı ile medrese ve tekkelerdeki eserlerin ve eğitim dilinin Arapça olmasının, dinî

¹⁶ Hoca Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 19

¹⁷ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 99

¹⁸ Hayati Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 95-96.

¹⁹ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXIII/487.

eğitimin geniş halk kitlelerine ulaşmasını zorlaştırdığına kanaat getirmiştir. Bu nedenle Türkistan bölgesi başta olmak üzere Türkçe konuşulan bütün bölgelerde dinin tasavvuf yoluyla fakat halkın anladığı Türkçe diliyle anlatılmasının çok hayırlı sonuçlar getireceğine karar vermiştir. Bu hedefine matuf olarak hazırladığı *Divan-ı Hikmet* adlı eserini çok iyi bildiği Arapça ve Farsça yerine Türkçe olarak tanzim etmiştir. Kendisinin Arapça ve Farsça yerine Türkçeyi kullanmasına pek çok kişinin karşı çıktığını aktaran Yesevî, yaptığı bu işin çok yerinde olduğunu ve dinî ilimlerin Türk diliyle de aktarılabilirliğini vurgulamaktadır.

Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçeyi

Ariflerden işitsen açar gönül ülkesini

Ayet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur

Anlamına yetenler yere koyar borkünü

Miskin, zayıf Hoca Ahmed yedi ceddine rahmet

Farsça dilini bilerek güzel söylemekte Türkçe'yi²⁰

Yaşadığı çağda dinî ve tasavvufî eğitim için toplumsal alanda görevli olan ilmiye ve sufiye sınıfı mensuplarının cahil, yetersiz ve samimiyetsiz kişiler olduğunu ifade eden Yesevî, sahte âlim ve sahte şeyh diye nitelediği bu kişilerin topluma yön vermekten aciz olduklarını tenkit ederek vurgular.

Gönlüm katı, dilim acı, özüm zalim

*Kur'an okuyup amel kılmıyor **sahte âlim***

Garip canımı harcayayım, yoktur malım;

Hakk'tan korkup ateşe düşmeden piştim ben işte²¹

Başına sarık vurur ilmi yok neye yarar

*Oku yok yayını çeker **ahir zaman şeyhleri***

Alayından al eyler muameleni mal eyler

*Sahipsiz ömrünü yel eyler **ahir zaman şeyhleri**²²*

²⁰ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 181

²¹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 64

Bu alanlarda rehberlik yapacak kişilerin ilim ve tasavvufu mezectmiş, iradeli, liyakatli, samimi ve müttaki şahsiyetlerden oluşması gerektiğini dile getirmektedir.

Ondan sonra bir er gerek iradeli

Olmuş olsa o bir erden icazetli

Şeriatte doğru uygun kerameti

*Öyle erin eteğinden yapışmak gerek*²³

Başlattığı bu uygulamasında başarılı olan Hoca Ahmed Yesevî, Orta Asya'dan Anadolu ve Balkanlara kadar, geniş bir coğrafyada yaşayan Türkler arasında saygın bir yer edinmiştir. Ahmed Yesevî, Türk halkları arasında vahdetin sağlanmasına, şer'î çizgiden uzak kitlelere İslamî hassasiyeti aşlamaya, nebevî sünnetin yaygınlaşmasına ve birlikte yaşama tecrübesinin tekâmülüne öncülük etmiştir.²⁴ Bu nedenledir ki adı Ata Yesevî olarak²⁵ nesiller boyu yaşatılmıştır.

3.2. Hoca Ahmed Yesevî'nin Telif ve İrşad Faaliyetlerinde Türkçeyi Kullanması

Arapçanın en çok alışverişte bulunduğu dillerden biri de Türkçedir. Türk-Arap temasları daha Hz. Ömer'in hilafetinin son yıllarından itibaren gittikçe artarak devam etmiştir.²⁶ Bununla beraber Türkler İslamiyet'in birçok unsurunu doğrudan doğruya Araplardan değil, Acemler vasıtasıyla almışlardır. İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Maverâünnehir'den geçerek gelmiştir.²⁷ Bu sebepledir ki Türkçenin medrese ve tekke ortamlarında ilim ve edebiyat dili olarak kulla-

²² Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 129

²³ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 186.

²⁴ Kadir Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, Ensar Yayıncılık, Konya 2008, s. 57.

²⁵ Hüseyin b. Ali el-Kâşifî, *Reşehatu ayni'l-hayât fî menâkıbi meşâyihî't-tarîkati'n-Nakşibendiyye ve adâbihimi'n-nebeviyye ve esrâihimi'r-Rabbâniyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, s. 42.

²⁶ Nihad M. Çetin, "Arapça", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III/284.

²⁷ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Ankara 1993, s. 21.

nılması ve bunun geniş halk kitlelerine ulaştırılması çok sonraları gerçekleşebilmiştir.

Hoca Ahmed Yesevî'den yaklaşık bir asır önce 462/1070 Kaşgar'da Kutadgu Bilig adlı Türkçe eserin kaleme alındığı bilinmektedir. Fakat bu eserin lisan vezin ve şekil açısından İran tesirinde kaldığını²⁸ ve Divan-ı Hikmet'in dinî ve tasavvufî alanda Türkler arasında meydana getirdiği olumlu ve yaygın etkiyi sağlayamadığını belirtmek gerekir.

Hoca Ahmed Yesevî Türkistan ve İran dışında yaşadığı çağın büyük ilim ve kültür merkezlerini dolaşmıştır. Bu merkezlerde aldığı ilmî ve tasavvufî eğitim ile var olan kültürel birikimi yerinde görme imkânına kavuşmuş ve ciddi bir bilgi birikimi ve tecrübe ile Türkistan'a dönmüştür. Onun ilim ve tasavvuf alanında genel teamülün dışına çıkarak Arapça ve Farsça yerine Türkçeyi ikame etme gayretinin temelinde, ilim seyahatleri sırasında elde ettiği tecrübenin yer aldığını düşünüyoruz.

Hoca Ahmed Yesevî, önemli bir kısmı İran ve Anadolu'ya kaymaya başlayan Türkmen boylarının, ferdi olarak değil kitleler olarak dinî eğitimden istifade etmeleri için konuştukları dil olan Türkçenin kullanımını zaruret olarak görmüştür. Bu nedenle irşad faaliyetlerini ve sohbetlerini Türkçe yapmıştır. Öğretilerinin kalıcı olması için de halk arasında yaygın olan sözlü kültüre uygun olarak manzum eseri *Divan-ı Hikmet*'i kaleme almıştır.

4. Ahmed-i Hânî ve İlmî ve Tasavvufî Eğitimde Kürtçeyi Kullanması

Ahmed-i Hânî'den önce Melayê Cizîrî olarak tanınan Şeyh Ahmed el-Cizîrî'nin (v. 1050/1640) yazdığı *Divan*'ı, Kürtler arasında ciddi bir revaç bulmuştur. Medrese ve tekkelerin başlıca edebi kaynakları arasına giren bu *Divan*, tasavvufî Kürt edebiyatı alanında da önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir.²⁹ Fakat

²⁸ Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 21.

²⁹ Abdulcebbar Kavak, "Melayê Cizîrî ve Tasavvufî Kürt Edebiyatının Gelişim Dönemi", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 2015, 1/2, s. 56-57.

yazdığı eserleri ve tespitleri ile hem ilmiye hem de sufiyye sınıfı mensuplarının dikkatlerini çeken şahsiyet Ahmed-i Hânî olmuştur.

4.1. Ahmed-i Hânî'nin İlmî ve Tasavvufî Kişiliği

Ahmed-i Hânî, Hakkâri Çukurca sınırları içinde yer alan Han ovasında meskûn Hânî aşiretine mensuptur. Ailesi 16. yüzyılda Safevî işgali sonrası Hakkâri'den ayrılarak Bayazıt Sancağına yerleşmiştir. Aile büyüklerinden Şeyh Abdurrahman Hânî, bölgenin hâkimi Mîr Necmeddin Mahudî tarafından Kale kadısı olarak atanmış ve bu görevini 940/1534 yılına kadar sürdürmüştür. Ahmed-i Hânî, Bayazıt Sancağında ilmiye sınıfı içinde saygın bir yer edinen aile fertlerinden Molla İlyas'ın oğlu olarak 1061/1650 yılında dünyaya gelmiştir.³⁰

Medrese tahsiline ilk olarak abisi Molla Kasım'ın yanında başlayan Hânî, sırasıyla Muradiye Medresesi ve Gulgun İlim Medresesinde farklı hocalardan dersler aldı. Daha sonra bölgenin tanınmış medreselerini dolaşan Hânî'nin Cizîra Botan'a uğradığı ardından İslam dünyasının önemli ilim kültür merkezleri olan Bağdat, Şam, Mısır ve İstanbul'a gittiği ve hac farizasını yerine getirmek için de kutsal topraklara yolculuk yaptığından bahsedilir.³¹

Ahmed-i Hânî yaşadığı bölgenin âlimleri gibi Sünnîliği benimsemiş, İtikadî-Fıkhî olarak Eş'arî-Şafi'î mezheplerine bağlı kalmıştır. Osmanlı-İran sınırında stratejik bir geçiş noktasında kurulmuş olan Bayazıt Sancağı, aynı zamanda Rafizîliğe ve Şiâ propagandalarına karşı muhkem bir kale olmuştur. Burada yaşayan âlim ve mutasavvıfların Sünnî kimliğine vurgu yapmaları bu

³⁰ Sâdık Bahaeddin el-Amedî, *Şu'arâu'l-Kurd*, Matbaatu Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Irakî, Bağdat 1980, s. 309; Tahsin İbrahim Doskî, *Cevâhiru'l-me'âni fi şerhi dîvânî Ahmed el-Hânî*, Sîpîrêz, Erbil 2005, s. 17; Hamdi Abdülmeccid es-Selefi, Tahsin İbrahim ed-Doskî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, Dâru Sîpîrêz, Erbil 2008, s. 90; Kadri Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan Analiz ve Şerhi*, Avesta Yayınları, İstanbul 2008, s. 15.

³¹ el-Amedî, *Şu'arâu'l-Kurd*, s. 312-313; Enver Muhammed Ali, *Ahmed el-Hânî*, Sîpîrêz, Erbil 2007, s. 15-16; Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan*, s. 17-18.

yönüyle anlamlıdır. Ahmed-i Hânî de Sünnî kimliğine bağlılığını şu beytiyle dile getirir.

Refdê meke tû bi dil be Sunnî

Ma bâluke veyhek! Ente minnî

Gönülden Sünnî ol, Reddetmeyesin

Neyin var, yazıklar olsun sana, Sen bendensin

Ahmed-i Hânî yaşadığı dönemdeki âlimlerin büyük çoğunluğu gibi medrese tahsili sonrası tasavvufa yönelmiş ve kendisini eğitebilecek bir müşîd aramaya başlamıştır.

Zanî ku nebû muradê hâsil

Bê xelwetê xassê şêxê kâmil

Muradının hâsil olmayacağını bildi (şüphesiz)

Özel halvet ve Şeyh-i kâmilsiz

Tasavvufî hayatı hakkında eserlerinde ketum davranan Hânî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar da fazla bilgi aktaramazlar. Bununla beraber Hânî, on yedinci yüzyılda İran, Azerbaycan ve Anadolu'da gittikçe yaygınlaşan Nakşibendiyye tarikatına mensup olduğunu bizzat kendisi şu mısralarıyla ifade eder.

Me dî neqşek ji neqşê Neqşibendan

Vebû qeydê di min yek yek ji zendan

Bir nakış gördük Nakşibendilerin nakışlarından

İçimin bağları tek tek çözüldü kollarımdan

Ahmed-i Hânî'nin *Mem û Zîn* adlı eseri, onun tasavvufî düşüncelerini serpiştirerek okuyucuya yansıttığı en tanınmış eserlerindendir. Bu eserinde Ahmed-i Hânî'nin iç dünyasındaki manevî hâl ve hissiyatını kavramlara dökerek yazıya geçirdiği ifade edilir.³²

Ahmed-i Hânî'nin Haris b. Esed el-Muhasibî (v. 243/857) ve Abdülkerim el-Kuşeyrî (v. 465/1072) çizgisinde bir tasavvufî anla-

³² Ali, *Ahmed el-Hânî*, s. 79.

yıŖa sahip olduğunu görüyoruz. Bununla beraber Ahmed-i Hânî, NakŖibendilerin Müceddidiyye hariç diğer meŖayihunun sahip olduğu Vahdet-i vcd anlayıŖına da karŖı ıkmamıŖtır.

Ŗx  sofit keramet, ilim, xwendin hem ‘amel

Xilwet e hucrei terieta te Ŗer‘et b xelex

Ŗeyhlik, sofilik ve keramet, ilim, okuma ve amel ile olmalıdır

Medrese halvet yerin, tarikatın (ise) Ŗpshesiz Ŗeriat olmalıdır

4.2. Ahmed-i Hânî‘nin Telif ve İrŖad Faaliyetlerinde Kürtçeyi Kullanması

Ahmed-i Hânî‘nin ilim ve tasavvuf alanlarında Kürtçeyi kullanmasında iki önemli faktörün etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi aynı Hoca Ahmed Yesevî gibi dinî ve tasavvufi kültürün geniŖ halk kitlelerine ulaŖtırılması dŖncesidir. İkin-ci ise Kürtçenin de Arapça ve Farsça gibi medrese ve tekkelerdeki eğitim için yeterli bir dil olduğu ve bu dili kullanan Kürtlerin de diğer Müslüman toplumlar gibi ilim, sanat ve edebiyat konusunda mahir ve yetenekli bir toplum olduklarını ispat etme gayretidir. Hânî‘ye göre eğer vefalı yöneticiler ve ilim erbabı Kürtçeye sahip çıkarlarsa, bu dilin Arapça ve Farsçadan geri kalmayacağı anlaŖılacaktır. Bu zorlu Ŗartlar içinde Krteynin diğer dillerle rekabet edecek hale gelmesi için çok uđraŖtıđını ifade etmektedir.

ıbkim ku qew kesad e bazar

Nnin ji qumaŖ ra xerdar

Ne yapabilirim ki pazar çok durgundur

(Kürtçe) KumaŖın(ın) alıcısı yoktur

İlm  hüner  kemal  iz‘an

Ŗi‘r  xezel  kitb  dwan

İlim, sanat, kemal ve irfan

Ŗiir, gazel, kitap ve divan

Saf Ŗemirand vexwar durd

Manend durr lisan Kurd

Saf (şarabı) bırakıp tortuyu içti
İnciye benzeyen Kürtçeyi seçti

Ahmed-i Hânî dinî eğitimin temel kurumları olan medreseler ile tasavvufî eğitim merkezleri olan tekkelerde Kürtçe eğitim yapılmasına bir başlangıç olmak üzere *Nûbihara Bıçûkan* adlı Arapça Kürtçe sözlüğünü yazmıştır. Diğer taraftan sözlü edebiyatın ve dengbêjlik geleneğinin etkili olduğu geniş halk kitlelerine ulaşabilmek için ise *Mem û Zîn* adlı eserini ve *Divan'*ını kaleme almıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Kur'an Arapça olarak nazil olmuş ve Hz. Peygamber onu Arapça olarak tebyîn ve tebliğ etmiştir. İslam'ın Arap yarımadasının dışında da yayılmaya başlamasıyla beraber, Müslüman olan farklı toplumlar, Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarını, camiler başta olmak üzere toplumsal hayatın hemen her alanında okuyup öğrenmeye başlamışlardır. Bu durum Arapça'nın İslam'ı kabul eden toplumlar arasında hızla yayılmasına sebep olmuştur.

İslam dünyasında camiler, ibadet ve dinin yaygın öğretim mekânları olarak önemli bir merkezi rol oynarken, diğer taraftan ilim ve tedrisat için medreseler, tasavvufî eğitim için de tekkeler hizmet üreten kurumlar olarak öne çıkmışlardır. Kur'an'ın Arap diliyle nazil olması, hadislerin Arapça olarak yazılıp ezberlenmesi, Müslüman yöneticilerin Arapçayı resmi yazışmalarda ve bürokraside kullanmaları ve desteklemeleri, medrese ve tekkelerde eğitim öğretim dili olarak Arapçanın kullanılması, bu dilin gelişip yaygınlaşmasında etkili olan başlıca amillerdir.

Arapçanın Müslümanlar arasında yaygınlaşmasından bir süre sonra, entelektüel çevrede kendini kabul ettiren Farsça da ikinci bir dil olarak ve daha çok edebiyat alanında kullanılmaya başlanmıştır. Böylece ilim alanında Arapça, edebiyat alanında ise Farsça kullanımını, geleneksel bir hal almış bir teâmül olarak Müslümanlar arasında kabul görmüştür.

Arapça ve Farsçanın dışındaki dillerin kullanımı ise çok son-

raları başlamıştır. İlim ve tasavvuf alanlarında ilk ciddi adımı atanlar içinde Hoca Ahmed Yesevî ile Ahmed-i Hânî isimlerinden bahsedilmesi gereken iki âlim ve mutasavvıf şahsiyettir. Hoca Ahmed Yesevî on ikinci yüzyılda Türkçeyi başta Türkistan olmak üzere geniş bir coğrafyada yaşayan Türkler arasında kullanılmasının yolunu açarken, Ahmed-i Hânî de on yedinci yüzyılda Kürtçeyi Anadolu, İran, Irak, Suriye ve Azerbaycan'da yaşayan Kürtler tarafından ilim ve tasavvuf alanlarında kullanılmasını teşvik etmiştir. Her iki mutasavvıfın da bu çalışmalarını yazdıkları eserlerle kalıcı hale getirdikleri görülür. Bu amaçla Hoca Ahmed Yesevî Divan-ı Hikmet'ini kale alırken, Ahmed-i Hânî, Nûbihar'a Biçûkan ve Mem û Zîn adlı eserlerini telif etmiştir.

Kaynakça

- Ali, Enver Muhammed, *Ahmed el-Hânî*, Sipîrêz, Erbil 2007.
- el-Amedî, Sâdık Bahaeddin, *Şu'arâu'l-Kurd*, Matbaatu Mecma'î'l-İlmiyyi'l-Irakî, Bağdat 1980.
- Bice, Hayatî, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Demirayak, Kenan, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, Cantaş Yayınları, İstanbul 2016.
- Doskî, Tahsin İbrahim, *Cevâhiru'l-me'ânî fi şerhi dîvânî Ahmed el-Hânî*, Sipîrêz, Erbil 2005.
- Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.
- Nihad M. Çetin, "Arapça", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991
- Gertwaite, Gene R., *İran Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.
- Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- el-Kâşifî, Hüseyin b. Ali, *Reşehatu ayni'l-hayât fi menâkibi meşâyihî't-tarîkati'n-Nakşibendiyye ve adâbihimi'n-nebeviyye ve esrârihimi'r-Rabbâniyye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2008.

- Kavak, Abdulcebbar, "Melayê Cizîrî ve Tasavvufî Kürt Edebiyatının Gelişim Dönemi", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 2015, I/2.
- Köprülü, Fuad, *İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Ankara 1993.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özköse, Kadir, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, Ensar Yayıncılık, Konya 2008.
- es-Selefi, Hamdi Abdülmecid- ed-Doskî, Tahsin İbrahim, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, Dâru Sipîrêz, Erbil 2008.
- Tokmak, A. Naci, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Tosun, Necdet, "Yeseviyye", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Yazıcı, Tahsin-Öztürk, Mürsel, "İran", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Yesevî, Hoca Ahmed (2015). *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, Kadri, *Nûbehara Bıçukan Analiz ve Şerhi*, Avesta Yayınları, İstanbul 2008.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.